

ОД ИСТОГ АУТОРА:

Сулејман, Хурем и Срби

Повратак краља

Стефан Немања

Стефан Дечански

Дух побуне

Лука Мичета

СТЕФАН ПРВОВЕНЧАНИ

БИОГРАФИЈА ПРВОГ СРПСКОГ КРАЉА

или

ЗАШТО СРБИ НИСУ КАТОЛИЦИ

■ Laguna ■

Copyright © 2015, Лука Мичета
Copyright © овог издања 2015, ЛАГУНА

Kupovinom knjige sa FSC oznakom
pomažete razvoj projekta odgovornog
korišćenja šumskih resursa širom sveta.

SW-COC-001767

© 1996 Forest Stewardship Council A.C.

*Сенима блиставио̄ духовника
протојереја-ставрофора,
проф. др Радована Биговића (1956–2012),
дугогодишње̄ старешине манастира
Светио̄ Арханџела Гаврила у Земуну*

Садржај

<i>Уместо увода</i>	9
Време до појаве српских краљева	16
Како се наслеђивао српски трон	24
Србија и(ли) српске земље	33
Византија и независност Србије	40
Долазак династије Анђела на цариградски трон .	53
Стефан Немањић – царски зет	60
Развод Стефана и Евдокије	66
Богумили – јерес опасна по државу	70
Од принца до монаха	79
Манастир Хиландар	91
Стефан на престолу српских жупана	101
Рат Стефана и Вукана	111
Латини и Византинци	119
Оснивање Цариграда	131

Хришћанска престоница	137
Крсташи освајају Цариград	144
Света Софија и цариградске реликвије	162
Царство без Цариграда	174
Положај Стефана Првовенчаног после пада Цариграда	184
Стефан Првовенчани и Епирска деспотовина	190
Ана Дандоло – прва српска краљица	202
Крунисање Стефана Немањића	207
Аутокефалност српске цркве и Стефан Првовенчани	235
Смрт и канонизација Стефана Првовенчаног	242
Стефан Првовенчани, краљ – писац	249
Савин књижевни рад у доба Стефана Првовенчаног	255
Петрова црква, Студеница, Жича...	261
Жича и њене реликвије	269
<i>Литература</i>	283
<i>О аутору</i>	309

УМЕСТО УВОДА

„Наше царство није римско, већ Христово.“

Житије Константиново

„Цивилизације нису смртне.“

Фернан Бродел

Судбина је Стефану Немањићу ненадано доделила власт. На српски престо дошао је сплетом историјских догађаја, туђом заслугом – али је зато све остало било искључиви плод његових способности.

Стефанова одважност није била нестрпљива нити брзоплета, а понајмање непромишљена када се суочавала са залеђеном мржњом брата Вукана – коме је по праву прворођења требало да припадне српски трон великог жупана.

Стефан Немањић, образован владар снажног карактера, није дозвољавао да туђа воља утиче на његову

судбину. Код њега нема празног геста, он није правио грешке које се не могу исправити – али су зато његова дела остала непроменљива. *Во вјеки* је обележио и усмерио српски народ давши му темељ на коме је све после зидано, често потом рушено, али опет изнова грађено... То је било могуће јер темељ који је Стефан са братом Савом поставио ниједан освајач ни ондашњи ни потоњи – до данас – није могао срушити.

Снаге које су се противиле његовом праву на трон поразио је силом, док ће потом поново задобијени престо осигурати дипломатском способношћу и политичком мудрошћу. Ни у једном тренутку Стефан Првовенчани не сумња – ни онда када га је Вукан протерао – да је богомдани владар Србије.

Када је стргнута копрена с братског сукоба, видело се да је обема рукама био на кормилу српске државе.

У борби Стефана и Вукана победила је, као и увек, воља историје – која личности недорасле ситуацији немилосрдно одбацује. Тада Стефан показује особину која је кроз векове красила само мудре владаре, која није била карактеристика његове епохе – он брату узима круну, али не и главу. Срце му у власти није отврдуло нити му је у изгнанству освета помутила разум.

Судбина му је дала довољно времена да све своје замисли оствари.

Разум и власт ретко када иду заједно, у истом смеру – као што је то био случај са њим и са само још једним српским владаром, деспотом Стефаном Лазаревићем... То су ретки узорци у српској историји који су модел за сваког њеног потоњег владара и кога се

ниједан потоњи владар није држао, најчешће јер није био властан за тако што.

И краљ и деспот су могли са свима и сви су могли са њима.

Првог српског краља Стефана Првовенчаног, ученог и смелог владара, сви желе на својој страни. И Теодор Ласкарис, никејски цар, и папе Иноћентије III и Хонорије III – од кога ће Стефан и добити круну – и Теодор Анђео, моћни деспот Епира, и млетачки дужд, угарски краљ Андрија II... Сви који тада нешто значе у Европи.

Та смела природа била је једноставно предодређена да влада.

Стефана Немањића не занима формална владавина, дворске забаве и испразни церемонијал, локална, племенска титула, већ пуна, права власт са круном признатом како од папе и Запада тако и од свих византијских центара. Од Рима до Никеје, од Никеје до Венеције, од Венеције до Епира, од Епира до Угарске, од Угарске до Римско-немачког царства...

Као човек, као појава, као владар, Стефан Првовенчани је бритког ума, смеле одлучности, коме су циљеви високи, планови промишљени...

То најбоље показују његови бракови који су били директно повезани са судбином Србије.

Женидба са Евдокијом, кћерком василевса Алексија III Анђела, била је важан предуслов да Србији испослује државну независност, да добије манастир Хиландар „на поклон вечни“ и да на концу умногоне олакша добијање аутокефалности српске цркве.

Његов други брак са Аном Дандоло, унуком славног Енрика Дандола, злим духом Четвртог крсташког рата, најмоћнијим човеком свога доба, у великој мери је допринео да Стефан постане првовенчани, да од папе добије круну из Рима.

Пад Цариграда у латинске руке 1204. године драматично затеже односе овог турбулентног века снажно утичући на светска збивања – посебно је важан догађај како за будућност Србије тако и за владавину Стефана Првовенчаног. На самом почетку тринаестог столећа овај крсташки удар, који потреса све зоне светског цивилизацијског поретка, био је прекретница доба у коме све ври, од Рима до Цариграда – када се на средокраћи та два хришћанска центра, на средокраћи великих политичких и верских сукоба и амбиција налази малено српско краљевство.

Стефан Првовенчани – у ситуацији када свако са сваким ратује – умео је да загосподари ситуацијом коју му је судбина одредила. И у том узбурканом времену Стефан је видео јасно свој циљ, своје одредиште.

Као владар гибак, култивисаног духа показао је, у житију које је написао о свом оцу, да је владар коме није страно књижевно умеће. Стефан Првовенчани је један од најзначајнијих српских писаца средњег века и припада првој познатој генерацији српских списатеља. Његово најзначајније дело *Житије Светиоџ Симеона* једина је владарска хагиографија коју је написало световно лице у току читавог тринаестог и четрнаестог века.

Међутим, без обзира на изразе „своје богате емотивности“ Стефан Првовенчани је у политици био чисти рационалиста.

Изнијансираног инстинкта за власт, корачао је кроз историјске олује више се уздајући у памет и дипломатску вештину него у голу снагу.

То белодано показује сукоб са Добромиром Стрезом, одметнутим блиским рођаком бугарског цара Борила, као и проблем са угарским краљем Андријом II, који је са латинским царем Хенриком Фландријским намеравао да склопи савез и поведе рат против њега.

Владарска смелост и широко образовање су Стефану Првовенчаном дали оно стваралачко самопоуздање које осликава његову величину, пре свега кроз чињеницу да он своју власт не претвара у самодржавље и тиранију, склоности које су биле обележје готово свих владара његовог доба. Красила га је, речју, више стрпљива политичка упорност него необузdana војна сила.

Омогућује брату Сави, првом српском архиепископу, стварање строгог теократског система и чврсте црквене организације, који подупиру његово самодржавље али не искључују толеранцију са Римом и суживот са католичком црквом. Стефан Првовенчани није обузет верским ексклузивизмом, нити је ускогрудни дух – тврди старозаветни карактер.

Сваки велики историјски догађај своје епохе умео је да искористи на властити ползу и у корист свог краљевства.

Умео је да освоји али још боље да сачува оно што је стекао.

Још као принц се на очевом примеру уверио у варљивост власти. За Стефана Првовенчаног, као и за његовог оца, власт ће бити нешто што протиче и што пролази

уколико се не уоквири вечним – вером и црквом, а на крају монашким заветом и ореолом светости.

Савино узорито подвижништво подсећало је свакодневно Стефана на границе владарске моћи иако му је ту исту моћ безрезервно учвршћивало. Јер, управо је Сава из Византије у Србију пренео слику идеалног владара а са њом и „начело о 'страху божјем' као ограничавајућем чиниоцу врховне власти“.

Колико је Сава непоколебљиво доминантан у духовној сфери толико је Стефан доминантан у суровој реалности средњовековне политике. Стефан Првовенчани је живео за Државу, а Сава за Цркву. Међутим, нема спора да без Стефановог дела не би било ни Савиног. Не би било Србије. Браћа готово заједнички управљају државом и ударају темеље феномену који се у историографији назива симфонијом Државе и Цркве у специфичном српском облику, постављеном на византијским узорима.

Још у пуној снази, још велики и одважни краљ, он скрушено диже поглед ка небесима очекујући божју милост – градећи славни манастир Жичу, манастир где ће на крају почивати његове свете мошти.

Првом краљу свих српских земаља брат Сава – монах, већ тада изузетног угледа и утицаја од Јерусалима до Никеје, кога је још за живота пратила светачка величина – схватајући сву његову величину и значај не дозвољава да се повуче са трона, чак ни онда када је био у „предсобљу смрти“.

Стефан Првовенчани, као и његов отац Стефан Немања, био је од оних владара који су, како вели Ефрем Сирин, црквени отац из четвртог века,

„заспали у Христу“ као монаси. Вероватно најзначајнији и најдаровитији владар од свих Немањића умире као калуђер Симон.

Речи Плинија Млађег: „Сматрам срећним оне који-ма су богови дали као задатак да чине дела достојна описивања, или да пишу оно што треба читати, а најсрећнијим оне којима је дато и једно и друго“ – најбоље осликавају Стефана Првовенчаног, првог српског краља.

Чинио је дела достојна описивања, а и писао је оно што треба читати – и данас.

Л. М.

У Београду,
на Малу Госпојину 2014.

Време до појаве српских краљева

Векови ће проћи од досељавања Срба на Балкан па до појаве првог српског краља Стефана Првовенчаног (око 1165–1228), крунисаног 1217. године.

Уређење Словена у шестом веку карактерисало је мноштво малих племена која су била груписана по родовима са наследним кнезовима без велике власти јер су се о важнијим стварима одлуке доносиле на народним скупштинама.

Станоје Станојевић је у свом приступном предавању одржаном на Сорбони 1917. године казао да Словени када су дошли на Балкан у седмом веку „нису имали појма о ма каквој већој било војној било државној организацији. Они нису као германска или као туранско-татарска племена образовали велике, добро организоване војске, са којима би рушили државе и освајали земље. Не, они су заузели земље на Балканском полуострву пенетрацијом (истина не увек мирном), и почели су ту одмах примати елементе и материјалне и интелектуалне културе коју су ту затекли“.

Кроз интензивне односе са Византијом¹ и католичким Римом, најважнијим европским силама раног средњег века², као и у брзом прелазу ка ембрионалним државним организацијама, како вели Димитрије Богдановић, „Јужни Словени већ у раздобљу од VI до IX века постају и сами историјски субјект“.

Словени су били подељени на племена без изражене унутрашње организације, која нису признавала неку централну власт. По доласку на Балканско полуострво они су почели да од једног или више племена формирају прве, ране државне творевине, склавиније, којима су управљали искључиво српски кнезови или, како су их Византинци називали, архонти³.

И каснији српски велики жупани нису владали по централистичком византијском моделу. Они су традиционално делили власт са најближим сродницима, стричевима, браћом или синовима.

Први је склавиније поменуо византијски историчар Теофилакт Симоката, секретар василевса Ираклија

¹ Византија као име за државу увео је у 16. веку немачки историчар Јероним Волф (1516–1580). Византинци су себе називали Ромејима (Римљанима), а државу Царство Ромеја. Византијски цар се потписивао – „у Христу Богу верни василевс и автократор Ромеја“. Византијско царство је било мултинационална и космополитска империја. Према једном истраживању византијских аристократских породица 11. и 12. века, каже Радивој Радић, чак 25 одсто их је било страног порекла – словенског, арапског, јерменског, латинског...

² Термин средњи век је 1469. године сковао Ђовани Андреа, библиотекар папе Павла II (1464–1471).

³ Како наводи Константин Порфирогенит, византијски цареви су средином 10. века ословљавали владаре Србије, Хрватске, Захумља, Конавља, Травуније и Дукље као архонте и слали су им, као својим вазалима, заповести, а не писма која су слали поглаварима независних држава.

(610–641), који је током седмог века користио овај израз да би описао станишта Словена на левој обали доњег Дунава. Оне су се фактички налазиле ван контроле василевса, али још нису имале сопствену државну организацију.

Највећи византијски историчар шестог века Прокопије из Цезареје – секретар византијског војсковође Велизара (између 500. и 505–565), за владе цара Јустинијана I (527–565) – о Словенима пише да се они као ни Анти⁴, не покоравају једном господару, већ да од давнина живе у демократији и зато се код њих сва јавна питања увек расправљају на скупштинама.

„Овим племенима, Словенима и Антима, не влада један човек, него од давнина живе у демократији (δημοκρατία⁵) и стога се код њих на заједничком скупу свршавају како повољни тако и неповољни јавни послови“ (Прокопије).

Положај Словена, који је карактерисало непостојање снажне централне власти као и непрестани сукоби међу племенима, Византинци су здушно користили перманентно подривајући уједињење словенских племена вешто, по потреби, подржавајући и хушкајући једног словенског архонта против другог.

Цариград је што својом мудрој дипломатијом, што ласкавим византијским титулама и богатим даровима

⁴ Анти се први пут помињу у историји крајем четвртог века. Њихов племенски савез разбили су Авари 560. године, а од седмог века Анти ишчезавају из историје.

⁵ Овај „Прокопијев израз δημοκρατία означаје истовремено и подељеност словенских маса на независна племена и лабаву организацију власти у оквиру појединих племена, односно незнатну власт племенских старешина“ (Бариша Крекић).

умео да придобија словенске архонте и осигура њихову лојалност.

То потврђује *Стратеџикон*⁶ Псеудо-Маврикија. У првој половини седмог века настала је у Византији ова приручна књига за војнике, један од најважнијих војних текстова средњег века – у којој се говори и о Словенима.

У поглављу *Како треба постојати са Словенима, Анџима и сличним* Псеудо-Маврикије извештава да се словенска племена међусобно не разликују по обичајима и начину живота, да су слободна, да никако не допуштају „да буду поробљена или да се њима влада“, да су неверни и несложни „у погледу уговора, попуштајући више страху него подмићивању“. Такође, Псеудо-Маврикије указује и на једну карактерну особину Словена: „Пошто код њих, наиме, владају различита мишљења, они се или не сложе или, ако се и сложе, њихову одлуку ускоро други погазе, будући да сви супротно мисле и ниједан није вољан другоме да попусти.“

Овај византијски писац предлаже и како треба са њима поступати:

„Како код њих има много главара и пошто се међусобно не слажу, није неумесно неке од њих придобијати, можда боље било речима било даровима, нарочито оне ближе граници, а нападати друге, да не би [наше] непријатељство против свију створило код њих јединство или власт једнога.“

⁶ Још нису решена питања ауторства и време појаве *Стратеџикона*. Он се приписује непознатом аутору Псеудо-Маврикију. Већина научника настанак дела ставља у време око осамдесетих година 6. века, док га мањи део везује за почетак 7. века.

По доласку на Балкан српска племена су се сместила у залеђу Јадранске обале. Након оснивања својих првих протодржава контакт са Византијом су остваривала, у политичком смислу, преко приморских далматинских градова који су били везани за Цариград, док су црквене релације одржаване са Римом. Истовремено, седми век је слом Византије на Балкану и њену власт на том простору није сменила нека друга организована и снажна државна власт, већ су те области потпале под власт словенских племена. Током првих векова које Срби проводе на Балканском полуострву не може се говорити о њиховој чврстој вези са најцивилизованијом империјом тога доба – Византијом.

Девети век био је прекретница у историји Балканског полуострва, век византијског препорода, али и век постепеног потпадања Словена под политичку јурисдикцију Цариграда.

Један од начина спасавања Византијског царства било је увођење „тематског“ уређења, које је војни апарат претпостављало државном. Била је то „једна чисто византијска иновација која је царство удаљила од римске административне традиције“. Систем тема „уведен је полако, уз тешкоће у почетку, а затим много шире после 800. у оним областима Балкана у којима је византијска власт успела да успостави непосредан политички надзор над Словенима.“ Стратег, као царски заступник, имао је команду над војним контингентом, који се такође звао тема и био „састављен, што је важна новина, од војника регрутованих из те области и опремљених средствима која даје

становништво теме; другим речима, он је природно задужен за одбрану своје области и сопствене земље“, што је с временом створило „национални дух самоодбране“ и удахнуло „дух заједничке одговорности“ (Димитрије Оболенски).

Треба нагласити да су само области на које се протезала византијска тематска организација – јер је то било једино сигурно мерило реалних односа – заиста и припадале Цариграду. „Где нема тема, нема ни стварне византијске власти.“

Око 870. године статус теме добила је и Далмација, која је обухватала приморске далматинске градове и оближња острва, када и започиње процес византијске реокупације Балкана и поновна хеленизација.

Када су 866. године Арабљани са Сицилије и из Јужне Италије напали далматинске градове Будву, Рисан, Котор и Дубровник, Византија је још била снажна поморска сила. Зато су Дубровчани упутили своје изасланство у Цариград да од василевса измоле помоћ. Далмација тада, дакле, још није била тема. Василевс Василије I је као помоћ Дубровчанима послао флоту од 100 бродова под командом друнгара Никите Орифе, који је убрзо под византијску власт вратио Захумљане, Травуњане и Конављане, а 870. године и Неретљане. Василевс је проширио свој утицај и на Хрвате, па им је 878. наметнуо за владара свог штићеника Здеслава (878–879). Како каже Јадран Ферлуга, помоћ Дубровнику представљала је део једне нове, шире политике успостављања таласократије (господари мора) на Средоземљу а тиме и на Јадрану у

борби против западних Сарацена⁷. Тема Далмација је по Василијевим плановима требало да има улогу поморске базе.

Тек када је сломила Самуилово бугарско царство 1018. године, Византија је поново завладала целим Балканским полуострвом – први пут од досељења Словена.

Од седмог па све до дванаестог века Срби у Византији не траже ослонац или пример за углед. Византија постаје присутна у животу Срба тек у двадесетим годинама 11. века, када је Цариград после пуна четири столећа вратио своје границе на Саву и Дунав.

На прелазу из 11. у 12. век и Зета и Србија (касније звана и Рашка) у непријатељским су односима са Византијом. „Када је уједињена Србија у 12. веку“, каже Љубомир Максимовић, „владари српске државе постају вазали византијског цара, а земља део византијског државног система, иако релативно често у стању 'побуне', што је подразумевало и савезништво са западним силама. До дубоко у 12. столеће, дакле, развитак Србије је више погодовао учвршћивању сопственог него византијског вредносног система.“

По византологу Димитрију Оболенском, разлог културне заосталости балканских Словена у седмом и осмом веку налази се у чињеници да су они – за разлику од Гота и Франака – били углавном неосетљиви на утицај хришћанства. Све до деветог века код

⁷ Сарацени су се сматрали потомцима библијских личности Аврама и Саре, па отуда и назив за њих Сарацени. У средњем веку поред овог назива за муслимане је коришћено и име Агарени и Исмаилћани – по робињи Агари, Аврамовој наложници, и њиховом сину Исмаилу.

балканских Словена нема трага развијеним политичким институцијама и било чему што би се могло назвати правом државом, мада се организовани живот српског друштва развијао и пре него што ће Византија извршити свој далекосежни утицај.

Стефан Немања током своје владавине чини кључни заокрет када се дефинитивно окреће и прихвата византијски модел хришћанства, при чему се не одриче аутохтоне политике и стратегије која је била уперена против Цариграда освајајући византијске пограничне области.

Својим замонашењем, одласком на Свету Гору, а посебно подизањем Хиландара, Немања а потом и његови наследници ступају у снажне верске и културне везе са византијским центрима који ће постати пресудни за даљи свеукупни развој Србије.